

M.M.SEYİDRZAYEV

e-mail: jamil_seyidov@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0005-4237-2237>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.082

ƏLAQƏLİLİK MƏTN KATEQORİYASI VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə. Məqalədə mətnin ən mühüm əlamətlərindən biri – əlaqəlilik kateqoriyası (koheziya) araşdırılır. Mətn kateqoriyalarının mahiyyəti nəzərdən keçirilir, əsas mətn kateqoriyaları müəyyən edilir və mətnin janrı nəzərə alınmaqla onların həyata keçirilməsi üsulları araşdırılır. Mətnin əsas kateqoriyası əlaqəlilik kateqoriyasıdır və onun tərkibində koheziya və koherentliyin fərqləndirilir. Məqalədə qeyd edilir ki, mətn dil vahidlərinin semantik referensiyasına və əsas dil vahidlərinin koreferensiyasına əsaslanan və ardıcılıq, bütövlük, ifadəlilik, struktur və məhdudiyyət kimi əlamətləri ilə səciyyələnən informasiyanın ötürülməsinin invariant modelini təmsil edən dil sisteminin həyata keçirildiyi ünsiyyət formalarından biridir. Mətn işarəvi səviyyəli sistemi təmsil edir, onun mühüm komponentləri kommunikativ, semantik və struktur əlaqəlilidir.

Açar sözlər: *tekst, tekstuallıq, mətnyaradıcı funksiya, mətn kateqoriyaları, koheziya, koherentlik, referensiya*

Son illər sintaktik tədqiqatların obyektini yalnız təcrid edilmiş cümlələr deyil, daha böyük vahid – mətnə və onun tədqiqi ilə dilçiliyin xüsusi şöbəsi – mətn nəzəriyyəsi məşğul olur. “Mətn” anlayışının özünün müəyyən edilməsi, mətnin yaranmasında ümumi qanunauyğunluqların təyin edilməsi, mətnə cümlələr arasındakı əlaqə üsulları və əlaqə vasitələrinin sisteminin səciyyəsinin verilməsi, mətnə cümlələr arasında əlaqələrin tiplərinin, mətnlərin funksional-məna tipləri və onların xüsusiyyətlərinin araşdırılması mətn nəzəriyyəsi çərçivəsində aparılan tədqiqatların ana xəttini təşkil edir.

Mətnlə bağlı tədqiqatlarda mətnin əlaqəliliyi kateqoriyasına dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, bu problemin müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməsinə maraq qətiyyənlə azalmır və mətndəki cümlələr arasında əlaqə növlərinin yaradılması məsələsi bu gün də funksional dilçiliyin aktual sahələrdən biri kimi qalmaqdadır. Dilçilikdə mətnin əsaslı tədqiqinə XX əsrin 70-80-ci illərdən başlanılmışdır, amma son illər tədqiqatların ana xəttini təşkil edən mətnlə bağlı araşdırmaların inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrı linqvistik əhəmətlərdə tam fərqlidir. Ümümlilikdə dilçilikdə mətn problemi müxtəlif mövqələrdən araşdırılır. Məsələn, birinci qrupa mətni düzgün ünsiyyət şərtlərini, çoxmənalılıq və pragmatikliyin yaranması şərtlərini, cümlələr arasında kontekstual münasibətləri, dilin struktur və sistemi və sosial əhəmiyyətinin öyrənməsi ilə bağlıdır. İkinci qrup dilçilərin tədqiqatları linqvistik üslubiyyət məsələləri ilə bağlıdır. Buraya üslubiyyətin müstəqil elm kimi statusunun müəyyən edilməsində empirik və abstrakt nəzəri fərqlərin təyini məsələləri daxildir. Üçüncü qrup problemlər kommunikativ qrammatika və ya dilin kommunikativ nəzəriyyəsi məsələlərinin öyrənilməsi, dördüncü qrup problemlər isə pragmatika, yəni real ünsiyyət proseslərində dil işarələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Beşinci qrupa danışq aktı nəzəriyyəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar, altıncı qrupa isə təbii dilin koqnitiv təhlilinə həsr olunmuş araşdırmalar daxildir. Sadalanan məsələlərə istinadən mətn nəzəriyyəsinin əhatə dairəsi geniş və ümümlilikdə müasir tədqiqatların əsas istiqamətlərini əhatə etdiyini demək olar.

Mətn kateqoriyalarının hərtərəfli tədqiqi və təhlili, xüsusən də onları ifadə etmək üçün istifadə olunan dil vasitələrinin daha dolğun təsviri mətn dilçiliyinin ən mühüm vəzifələrindən

biridir. Mətnin strukturunun formalaşmasında dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələrinin vahidləri kompleks şəkildə iştirak edir. Mətnin yaranmasında dilin bütün səviyyələrinin vahidləri öz “töhfəsini” verir. Dilin mətnin əlaqəliliyində iştirak edən hər bir səviyyəsinin vahidlərinin – leksik, qrammatik, sözdüzəltmə və s. xüsusiyyətlərini təsvir etmədən onların qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna görə də leksik və qrammatik vasitələrə nisbətən zəif tədqiq edilmiş mətnin sözyaradıcılığı vasitələrinin tədqiqi mətnin yaranma mexanizmlərinin, onun əsas kateqoriyalarının – bütövlük və əlaqəliliyin struktur-semantik dərki baxımından xüsusi elmi maraq kəsb edir.

Müasir dilçilikdə mətn, bir qayda olaraq, müəyyən bir dil sisteminin işləməsinin əsas metodlarına və qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmiş işarələrin əlaqəli ardıcılığı kimi başa düşülür. K.M.Abdullayevin fikrincə, “mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqteyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür” [1, s. 191]. Sitatdan göründüyü kimi, müəllif verdiyi tərifdə mətnin semantik bitkinliyini qeyd edir.

Mətn bütövlük və əlaqəliliyi ilə xarakterizə olunur. Mətnlə bağlı tədqiqatlarda mətnin əlaqəliliyi onun funksional xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilir, bu da “bütövün tərkibində hissələrin əlaqəsi”ni təmsil edir [2; 3; 4]. Mətnin əlaqəliliyi həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik təbiətə malikdir, çünki linqvistik vasitələr, o cümlədən formal (dil) vasitələr özlüyündə deyil, müxtəlif bilik strukturlarına çıxışı təmin etdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Mətnin əlaqəliliyi onun təşkilinin semantik, kommunikativ və struktur səviyyələrində həyata keçirilir. Onun formalaşmasında dil sisteminin leksik, qrammatik və sözdüzəltmə vahidləri iştirak edir.

Mətn, adətən, müəyyən bir dil sisteminin işləməsinin əsas metodları və qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmiş işarələrin əlaqəli ardıcılığıdır. P.Hartman dilin ilkin olaraq mətnlər şəklində mövcudluğunu və mətnin “dilnin linqvistik əhəmiyyətli ilkin işarəsi” olduğunu iddia edir [6, s. 220], digər dil vahidləri isə ondan yalnız linqvistik təhlil yolu ilə ayırd edilir. Mətn bir sistem kimi şəxsiyyətin sosial-psixoloji tiplərini və kommunikativ münasibətləri nəzərə alaraq, nitqin yaranması və onun şərh proselərində daxili kodun ifadəsinin verballaşmaya keçidini təmsil edir [2; 3; 4; 7].

Mətn dil vahidlərinin üç aspektini strukturlaşdırır: işarəvi (bu zaman mətnin əlaqələndirici elementləri kimi formal (sözdüzəldici) vahidləri çıxış edir), semantik (sözün maddi qabığının obyektiv gerçəkliklə əlaqəsi) və kommunikativ (söyləmin elementlərinin kommunikativ gücünün paylanması). Bu halda realı çox vaxt nitqin subyekt (referent, denotat) adlanır, bu realı haqqında anlayışı isə siqnifikat adlanır. Bu baxımdan söz yaradıcı vahidin təmsil olunmasının mümkünlüyü məqalədə “mətn ünsiyyətdə leksik, morfoloji, o cümlədən sözyaratma vahidlərinin, sintaktik konstruksiyaların istifadəsini tənzimləyən qaydalardır [8, s.140] fikrinin qəbul edilməsindən irəli gəlir. Bu cəhətlər cümlənin məzmunu (temasına), nitqin funksional-semantik növü cümlənin optimal forması), mətnin yazılı xarakteri, üslub vasitələri (oxucuya müəyyən təsir göstərmək və onda arzu olunan reaksiyanı oyatmaq məqsədi isə dil vasitələrinin şüurlu seçilməsi) və s. ilə müəyyən edilir. Hazırda mətn nəzəriyyəsinin yaradılmasının mətndəki cümlə əlaqələrini bütövlükdə nəzərə almadan mümkün olmadığı aydındır. Cümlələrin sadə üst-üstə qoyulması ilə əlaqəli mətn arasındakı fərqi məhz mətndəki dil vahidlərinin əlaqələri izah edir. Mətn əlaqələri kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılığı (zaman, məkan; ayrı-ayrı məlumatların, faktların, hərəkətlərin qarşılıqlı asılılığı) təmin edən ünsiyyətin xüsusi növləridir [2, s.74].

Mətn kateqoriyaları və vahidlərinin mahiyyətinin müəyyən edilməsində, onların təsnifinə yanaşmada tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, bu kateqoriyaların struktur və məzmun üzrə bölünməsi ilə bağlı məsələlərdə əksər tədqiqatçıların [2; 7; 9] fikirləri üst-üstə düşür. Mətn kateqoriyalarının məzmun planının və ifadə planının hərtərəfli öyrənilməsini [10; 11] kimi dilçilərin əsərlərində görmək olar. Mətn kateqoriyaları əsasən dil vahidləri kimi qəbul edilən mürəkkəb sintaktik bütövlərə, frazafövqü vahidlərə istinadən təsvir edilmişdir. Mətn kateqoriyası ümumi mətn mənasının müəyyən hissəsinin müxtəlif dil, nitq

və sırf mətn (kompozit) vasitələri ilə əks etdirən mətnin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Mətnin kateqoriyaları onun “ən ümumi və əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir və onun ontoloji, qnoseoloji və struktur xüsusiyyətlərinin bilik pillələrini təmsil edir” [11, s. 80]. Mətn kateqoriyaları və onların qarşılıqlı əlaqəsinin təsviri sistemin ümumiləşdirilmiş səciyyəsinə əldə etmək üçün onun elementlərinin hər bir müəyyən edilmiş əlaqəsini ayrıca təsvir etməyə, yəni bu elementlər haqqında bilikləri birləşdirərək mətnin bütöv kimi şərhinə yönəlmişdir. Ümumilikdə mətn kateqoriyasını obyektiv gerçəklik münasibətləri ilə korrelyasiya yaradan müəyyən invariant semantik-funksional mənalara ifadə etmək üçün dil vasitələrinin məcmusu kimi şərh etmək olar.

Əksər dilçilər mətnin əsas kateqoriyası əlaqəlilik mətn elementlərinin bir bütövdə birləşməsini, nitqin təşkilinin müxtəlif aspektlərinə təsirini nəzərdə tutan ardıcılıq kimi qəbul edir. Mətn fenomeninin hərtərəfli işıqlandırılmasını nəzərdə tutan, mətnin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərin əhatə dairəsində əlaqəlilik məsələsi əsas məsələlərdən biridir. Bu onunla izah olunur ki, lingvistik tədqiqat obyektini kimi mətn ilk növbədə informasiya-struktur vahid kimi, funksional cəhətdən bitkin nitq bütövünü təmsil edir. Məhz mətnin bu keyfiyyəti hazırda mətnin yaranmasının kifayət qədər aydın qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Mətnin əsas konstruktiv xüsusiyyəti olan əlaqəlilik mətnin məzmunu və struktur mahiyyətini əks etdirir. Bu halda, tədqiqatçılar, xüsusən, lokal və qlobal əlaqələri fərqləndirirlər. Lokal əlaqəlilik xətti ardıcılığın (cümlələr, frazalararası birliklər) əlaqəliliyidir. Qlobal əlaqəlilik mətnin semantik bütövlükdə vahidini, onun daxili bütövlüyünü təmin edən vasitədir. Lokal əlaqəlilik frazalararası sintaktik əlaqələrlə (ara sözlər, modal və əvəzlik sözlər, fellərin zaman formaları, təkrarlar, söz sırası, artikkelər, bağlayıcılar) müəyyən edilir. Qlobal əlaqəlilik (mətnin mahiyyətə bütövlüyünə gətirib çıxarır) mətni bütövlükdə və ya onun fragmentlərini tematik və konseptual cəhətdən birləşdirən əsas sözlər vasitəsi ilə təzahür edir. Əlaqəlilik təkcə semantik hadisə deyil və o, formal struktur göstəricilər, mətnin tərkib hissələrinin formal asılılığı vasitəsi ilə təzahür edir. O, O.İ. Moskal-skayanın da qeyd etdiyi kimi, “forma, məzmun və funksiya kimi bir-biri ilə əlaqəli struktur, semantik və kommunikativ bütövlük şəklində eyni vaxtda təzahür edir” [12, s.17].

Mətnin semantik-struktur təşkilində iki tip əlaqə – koheziya və koherentlik paralel şəkildə hərəkət edir. Bunlardan birincisi, yəni koheziya, adətən, söyləmə və ya mətn daxilində lingvistik vahidlər də daxil olmaqla, bütövlükdə hissələrin əlaqəsi kimi başa düşülür. Bu zaman koheziya mətn elementləri arasında əlaqə növü kimi, koherentlik isə bütövlükdə mətnin əlaqəlilik xassəsi kimi başa düşülür. Koherensiya dedikdə, “cümlələrin semantik əlaqəsi başa düşülür, halbuki mətnə struktur əlaqəlilik göstəriciləri bəzi hallarda görünməyə (implicit) bilər” [13, s.24].

Sözün geniş mənasında koheziya semantik kateqoriyadır, “mətnə mövcud olan və mətni müəyyən edən mənalara münasibətinə aiddir. Koheziya bütün mətn növləri üçün ümumi olan məna əlaqələrinin məcmusudur və bu, mətni “qeyri-mətn”dən fərqləndirən və mətnin ayrı-ayrı mənalarını bir-biri ilə əlaqələndirən xüsusiyyətdir” [14, s. 99]. İ.R. Qalperin isə koheziyanı “kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılıq, ayrı-ayrı məlumatlar, faktlar, hərəkətlərin və s. qarşılıqlı (zaman və/və ya məkan) asılılığı təmin edən xüsusi əlaqə növləri” kimi təyin edir [2, s.138]. A.Y. Məmmədovun qeydinə görə, “koheziya dildə, koherentlik isə cəmiyyətdədir. Koheziyadan fərqli olaraq, koherentliyi başa düşmək üçün sadəcə mətnin daxilində lingvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyildir” [5, s. 10].

Dar mənada, koheziya yalnız lokal əlaqədir – formal, ilk növbədə, dil vahidləri ilə ifadə olunan xətti tipli əlaqədir. O, əvəzlik substitutsiyaları, zərflər, deysislər, leksik təkrarlar, bağlayıcılar, artikkelər, qrammatik formaların korrelyasiyası və s. əsasında yaranır. Mətnə koheziyanın əsas funksiyalarından biri də müxtəlif dil işarələrin ardıcılığını, onların məna və formalarını müəyyən etməkdir. Başqa sözlə, koheziya belə bir ardıcılığı vahid bir bütövə birləşdirir. Koheziya və koherentlik anlayışları mətn nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarıdır.

K.M.Abdullayevə görə, “bunlardan biri komponentlərin mənə əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir” [1, s.233]. Onlar mətnin müəyyən edici, konstitutiv xüsusiyyətləri, təksuallıq üçün zəruri şərtidir. Lakin onlara yanaşma, onların tərfi və müxtəlif konspesiyalarda tətbiqi fərqli cəhətlərlə müşayiət olunur. Bəzi tədqiqatlarda onlar sinonim kimi işlədilir, bəzi tədqiqatlarda onların differensial xüsusiyyətləri qeyd olunur. Məsələn, L.Voborjil mətnin strukturunda koheziya və koherentlikdən bəhs edərkən yazır ki, “koherentlik, əsasən, mətnin məzmun (tema) tərəfinə şamil edilir, bu, mətnin məzmunu qlobal təşkilidir, onun üçün kommunikativ situasiya və danışan və dinləyən fon biliklərinin məcmusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Koheziya, əksinə, mətnin ifadəsinin qlobal təşkilidir, ayrı-ayrı dil səviyyələrinin vasitələrindən istifadə edərək mətn vahidlərinin “görünən” birləşməsidir. Koheziya ikincidərəcəlidir, çünki sonuncu özünü formal olaraq “üst qatda” göstərməyə bilər” [15, s.5].

Bu fikrin davamı ilə F.Daneş tədqiqatında qarşılaşırıq. Müəllif “koheziya” terminindən ifadə vasitələrinə münasibətdə, “koherentlik” terminindən isə geniş semantik əlaqələrə münasibətdə istifadə etməyi tövsiyə edir [16]. O.İ.Moskalskaya görə, “mətnin koherentliyi məntiqi-semantik, sintaktik və üslubi koheziya növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir” [12, s.46]. Deməli, əlaqəlilik kateqoriyası mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi həm koherentlik, həm də koheziya səviyyəsində özünü göstərir və məhz bu əlaqələr sayəsində mətnin bütün komponentləri birbaşa və ya dolayısı ilə bir-biri ilə əlaqəli olur və vahid bir bütövlükdə strukturlaşır.

Mətnin mənə əlaqəliliyi, ilk növbədə, tema vəhdəti ilə ifadə edilir (işarənin obyektə, referensiyaya münasibəti). Mətn nəzəriyyəsində tema adətən bütün mətnin mənə nüvəsi, “ümumiləşmiş konsentrat” kimi başa düşülür [12, s.17]. Mətn nəzəriyyəsində bu anlayış daha çox hipertema adlanır. Hipertema alt temalardan ibarətdir, lakin onların cəmini əks etdirmir. Hipertemanın proqressiyası həm də tez-tez əsas mövzunun detallandırılması və konkretləşdirilməsi kimi çıxış edən əlavə temaların yaranmasına səbəb olur. Temanın məzmunu əlavə mənə münasibəti üzrə təkrarlanan sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin məcmusundan ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək: “Gözəl iyul günü idi, o günlərdən biri ki, yalnız havalar uzun müddət sabitləşəndə belə olur. Səhər tezdən səma aydıdır, səhər günəşi hələ od saçmır, o, yaln zərif bir qızartıya çevrilmişdir. Günəş – qızmar quraqlıq zamanı olduğu kimi alovlu saçmır, isti deyil, fırtınadan əvvəlki kimi tutqun qırmızı boyanmamış, lakin parlaq və şəfəqsəçən şəkildə parlaqdır – dar və uzun bir buludun üstündə hərəkətsiz şəkildə üzür, təzə-təzə parlayır və bənövşəyi dumanın içinə qər q olur”.

Mətnin teması ilə bağlı tamamlayıcı əlaqə aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: “gözəl iyul günü” və onun inkişaf vasitələri: “səhər tezdən səma aydıdır, səhər şəfəqi zərif bir qızartı ilə yayılır; günəş alovlu deyil, qırmızı-isti deyil, tutqun bənövşəyi deyil, parlaq və həlim şəfəqsəçir”. Temanın təfərrüatı dilin sintaktik vasitələri (təyin və söz birləşmələrinin qarşılaşması) ilə yanaşı, sözdüzəldici vasitələrlə – “səhər, sübh şəfəqi, al-qırmızı, zərif nurlu” vahidləri ilə də çatdırılır. Bu şərhdə tema komponentləri bütün mətn və ya onun fragmenti boyunca aktuallaşan bir mənədir. K.M.Abdullayevin bir fikri bu nümunədə öz təsdiqini tapır: “İdealda hər bir mətn struktur baxımdan qapanmaya, tamamlanmaya can atır və ya atmalıdır” [1, s. 204]. Temanın təfərrüatları və dəqiqləşdirilməsi çox vaxt sintaktik vasitələrlə müəyyən edilir. Sintaktik xəbərdarlıq adətən lokal əhəmiyyətli informasiyanın aktuallaşmasına xidmət edir.

İndi isə M.Rzaquluzadənin “Vurgun baxışlarla” hekayəsindən bəzi nümunələrə müraciət edək: “O, Göygölün şəkillərini çox-çox görmüşdü. Bütün bu şəkillərin ən gözəlləri, hətta zərli çərçivələrə salınmış ən bəzəkli-düzəkliləri də bu mənzərənin qarşısında, Günəş qarşısında şam işığı kimi görünürdü. Bu nə gözəllikdi... Belə gözəl mənzərəni ancaq ən böyük ustad – ana təbiət yarada bilərdi. Səhər şəfəqlərinin zərif göyümtül-bənövşəyi işığında dağların sərin nəfəsi gölün üzərindəki incə tül pərdəni ağır-ağır qaldırıdınca güzgü suların qoynunda başqa bir aləm canlanırdı. Tünd-yaşıl məxmər ətəklərini göldə yuyan gözəllər kimi, halay vurmuş cərgə-cərgə şam ağacları pillə-pillə ucalır, vüqarlı Kəpəzin yalçın qayaları sıyrılmış xəncərlər kimi bu gözəlləri, bu gözəlliyi sanki yadlardan-yağılardan qoruyurdu...” [17].

Təmanı ifadə etməyin yollarından biri tema dəyişmə markerləri, yəni bir təmadan digərinə keçiddir. Təmanın dəyişməsinin markerləri hadisənin, vəziyyətin dəyişməsinə, zamanın, məkanın dəyişməsinə, situasiyaya yeni iştirakçıların daxil edilməsinə, situasiyaya artıq məlum olan iştirakçıların ikinci dərəcəli təqdim edilməsinə, dəyişikliyi ifadə edən lingvistik vasitələr ola bilər. Bu cür vahidlərin əlaqələrini bağlayıcılar, zərflər, ədatlardan və s. istifadə etməklə ifadə etmək olar. Məsələn, bu mətndə təmasında tamamlayıcı əlaqə bu qaydada ifadə olunmuşdur: “Göygölün şəkillərini çox-çox görmüşdü” və onunı ifadə vasitələri bu xəttə üzrə davam etmişdir: “şəkillərin ən gözəlləri”, “zərli çərçivələrə salınmış ən bəzəkli-düzəkliləri”, “Günəş qarşısında şam işığı”. Mətnə digər tematik tamamlayıcı sahə “səhər şəfəqlərinin zərif göyümtül-bənövşəyi işığı”, “incə tül pərdə”, “güzgü sular” ardıcılığından ibarətdir. Nümunədən də görüldüyü kimi, mətnə məna əlaqəliliyi mətni yaradan və müvafiq sintaktik (söz sırası, cümlələrin işlənmə ardıcılığı), leksik (söz seçimi) dil vahidlərinin koreferens və semantik referensiyaya əsaslanır.

İşin elmi nəticəsi: Nəzəri ədəbiyyatın təhlili mətnin ən mühüm kateqoriyalarından birinin – mətn elementlərinin məna, kommunikativ və struktur qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi bir bütövdə birləşməsi əlaqəlilik kateqoriyasının nəzəri təsviri verilmişdir. Mətnə əlaqəliliyinin yaranmasında formal dil vahidləri fəal iştirak edir və həm onlar əlaqəliliyin həm eksplisit vahidlər kimi, həm də mətnin alt qatda implisit məna əlaqəsinin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Mətnə əlaqəlilik kateqoriyasını təşkil edən çoxsəviyyəli vasitələr kompleksində mətnin formal vasitələri xüsusi yer tutur, çünki onlar mühüm mətn fraqmentlərinin müxtəlif semantik və struktur əlaqələrini izah etməyə imkan verir. Məqalədə mətni vahid məntiqi-lingvistik informativ və konseptual varlığa çevirən dil və gerçəkliyin nitq-fikir amilləri bir-birindən ayrılmazlığı üzə çıxarılmışdır. Mətn vahidlərinin əlaqəliliyini dil sistemində xas olan immanent keyfiyyət kimi dil strukturlarının (qrammatik, leksik və fonetik) koheziya xüsusiyyətləri kimi izah edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə mətn kateqoriyası bütün mətnlərə xas və onsuz heç bir mətn mövcud ola bilməyən xüsusiyyət, yəni mətnin tipoloji xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilmişdir. Mətnin koqnitiv baxımdan kateqoriyalara ayırmaq zərurətini izah edərkən mətn kateqoriyaları onun ən ümumi və əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməsi və onun ontoloji, qnoseoloji və struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqinə xüsusi mərhələləri təmsil etdiyi əsas götürülmüşdür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr mətn nəzəriyyəsi və üslubiyyat üzrə mühazirə kurslarında, mətnlərinin tipologiyası üzrə seminarlarda istifadə oluna bilər. Bədii mətnin öyrənilməsindən əldə edilən məlumatlar digər dillərin materiallarına əsaslanan müqayisəli tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: MTM Innovation, – 2016. – 360 s.
2. Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – 144 с.
3. Валгина, Н.С. Теория текста: Учебное пособие / Н.С.Валгина. – Москва: Изд-во МГУП «Мир книги», –1998. – 210 с.
4. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е.С.Кубрякова. – М.: Наука, –1981. – 200 с.
5. Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: “Bakı Universiteti”, – 2013. – 78 s.
6. Хартманн, П. Текст, тексты, классы текстов / П. Хартманн // Проблемы теории текста: Реферативный сборник. – М.: Наука, – 1978. – 307 с.
7. Николаева, Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Т.М.Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. Вып.VIII. – М.: Прогресс, – 1978. – С.5-39.

8. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С.Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Просвещение, – 1996. – С.141-173.
9. Каменская, О.Л. Текст и коммуникация / О.Л. Каменская. – М.: Высш. шк., – 1990. – 152 с.
10. Бочкарев, А.Е. Изотопия как способ оформления субстанции содержания / А.Е. Бочкарев // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – М., 2008, № 10 (59). – с. 77-86.
11. Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я.Тураева. – Москва: Просвещение, – 1986. – 127 с.
12. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 183 с.
13. Dobzynska, T. Tekst. Proba syntezy /T.Dobzynska. – Warszawa, 1983. – с. 24-56.
14. Холлидей, М.А.К. Когезия в английском языке: Пер. с англ. / М.А.К. Холлидей – М.: Прогресс, –1976, –374 с.
15. Воборжил, Л. Лексические и другие средства когезии текста: на материале русского договора. Электронный ресурс. / Л.Воборжил (<http://www.rusistika.upol.cz/publikace/voborilkohezekoherence.pdf>). – 1998. – 10 с.
16. Daneš, F. Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats // Studia grammatica. – 1976. Bd. 11. Probleme der Textgrammatik. – s. 29-40.
17. <https://portal.azertag.az/az/node/16304>

M.M.Seyidrzayev

Cohesion as a Text Category and its Means of Expression in the Language

Summary

The article deals with the cohesion as a text category. Cohesion is meant to be one of the most important features of the text in the article. The essence of text categories is reviewed, the main text categories are identified, and the methods of their implementation are examined, taking into account the genre of the text. The article highlights the cohesion to be one of the main category of the text, and both the cohesion and the coherence are distinguished within the text. The article writes that a text is one of the forms of communication in which a language system is implemented, representing an invariant model of information transmission based on the semantic reference of language units and the co-reference of basic language units and characterized by such features as consistency, integrity, expressiveness, structure, and limitation. Text represents a symbolic level system, the important components of which are communicative, semantic, and structural coherence.

Key words: *textuality, text, text-generating function, text categories, cohesion, coherence, reference*

M.M.Сендзаева

Связность как категория текста и языковые средства ее выражения

Резюме

В статье рассматривается одна из важнейших характеристик текста – категория связности (когезия). Рассматривается сущность категорий текста, выявляются основные текстовые категории, определяются способы их реализации с учетом жанра текста. Подчеркивается, что основной категорией текста является категория связности, в рамках которой следует различать когезию и когерентность. В статье также подчеркивается, что текст – одна из форм коммуникации, в которой реализуется система языка, представляющего инвариантную модель сообщения информации, базирующуюся на семантической референции и кореференции языковых единиц и характеризующуюся признаками связности, целостности, выраженности, структурности и ограниченности. Есть знаковая уровневая система, основными составляющими которой являются коммуникативная, семантическая и структурная связность.

Ключевые слова: *текстуальность, текст, текстоорганизующая функция, категории текста, когезия, когерентность, референция*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2024